

EBÛ HANİFE'NİN RE'YİNİ HADİS İLE TEMELLENDİRMESİ VE UYGULAMAYA DAİR BAZI ÖRNEKLER

Abū Hanīfa's Grounding his Ra'y in Ḥadīth and Some Examples of its Applications

Selahattin AYDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi, Kayseri Üniversitesi Develi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, Kayseri, Türkiye
Assist. Prof., Kayseri University Faculty of Develi Islamic Education Department of Basic Islamic Sciences Department of Hadith, Kayseri, Turkey
selarayd@yahoo.com.tr | <https://orcid.org/0000-0001-8102-7405>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 15.09.2020
Kabul Tarihi / Accepted: 04.03.2021
Yayın Tarihi / Published: 15.06.2021

” Atuf / Cite as: Aydemir, Selahattin. “Ebû Hanîfe'nin Re'yini Hadis İle Temellendirmesi ve Uygulamaya Dair Bazı Örnekler”. *Mütefekkir* 8/15 (2021), 95-119.
<https://doi.org/10.30523/mutefekkir.939278>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

📄 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

EBŪ HANİFE’NİN RE’YİNİ HADİS İLE TEMELLENDİRMEŞİ VE UYGULAMAYA DAİR BAZI ÖRNEKLER

Öz

Ebū Hanīfe farklı medeniyetlere beşiklik eden, siyasî ve itikâdî meselelerde ihtilafın merkezi olan ve hadis uydurmanın yoğun olduğu Irak bölgesinde dünyaya gelmiştir. Orada temel dinî bilgileri alarak ilimde derinleşmesi, fıkıh meclisinde talebe ve hoca olarak içtihat alanında uzmanlaşması ve ticaretle iştigal ederek sosyal yapının dinamik yönüne şahit olması onun meselelere karşı bakış açısının çok boyutlu olmasına ve pratik çözümlere yönelmesine katkı sağlamıştır. O, zaman ve mekânın etkisiyle ortaya çıkan sorunların çözümünde hadislerin muradını anlama adına akla ağırlık verdiği için onları yorumlaması, kimi zaman hadise aykırı görüşlerde bulunduğu şeklinde değerlendirilmiş ve bu durum kendisine karşı aşırıya varan ithamların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hâlbuki Ebū Hanīfe’nin re’ye başvurduğu meselelerde o konuya dair nakledilen bazı hadislere zahiren muhalefet ettiği görülmekle birlikte onun görüşünü ortaya koyarken meseleleri diğer rivayetler üzerinden temellendirmiş olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Bu yüzden onun, problemler karşısında çözüm üretirken hem re’yi sebebiyle muhalif kaldığı hadisi hem de görüşünü belirlerken esas aldığı rivayeti bir arada sunan örneklerin tespit edilmesi, Ebū Hanīfe’nin hadise menfi yaklaşım gösterdiği iddiasının gözden geçirilmesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ebū Hanīfe, Hz. Peygamber, Sünnet, Re’y, İchtihat.

Abū Ḥanīfa’s Grounding his Ra’y in Ḥadīth and Some Examples of its Applications

Abstract

Abū Ḥanīfa was born in the region of Iraq which had been a cradle of various civilizations, a centre for con-flicts over political and creedal issues, and where ḥadīth concocting was common-place. The fact that he deepened his knowledge in Islamic fields there by receiving basic religious education, he got his ijtihad expertise as being both a learner and a lecturer at fiqh councils and he witnessed the dynamic side of social life by doing trades facilitated him to gain a multifaceted perspective towards matters and contributed to his approach towards practical solutions. He, in the name of understanding what ḥadīths meant, attached weight to reason to provide solutions towards problems arisen because of space and time. His interpreta-tions of them were sometimes regarded as heresy and this situation caused an eruption of extreme allega-tions against him. However, it could be thought that Abū Ḥanīfa seemingly opposed to some ḥadīths nar-rated regarding that specific topic in the issues he consulted ra’y. In contrast, it should not be disregarded that he might have grounded the issues in other narrations while putting forth his arguments. Therefore, both the ḥadīth to which he opposed due to his ra’y while providing solutions towards problems and the narration on which he predicated his argument will be presented together. The identification of these ex-amples will contribute to the review of the assumption that Abū Ḥanīfa approached ḥadīth in a negative way.

Keywords: Ḥadīth, Abū Ḥanīfa, Prophet Muhammad, Sunnah, Ra’y, Ijtihad.

GİRİŞ

Ebū Hanīfe, sahâbe ve tâbiîn arasında meseleleri çözme hususunda fikhî yaklaşımı temsil eden anlayışı¹ devam ettirmiş, geliştirmiş, sistematik hale

¹ Hz. Ömer, Ali, Âişe, İbn Mes’ûd ve İbn Abbâs gibi hadisler üzerinde tefakküh etmeleriyle öne çıkan

getirmiş ve İslâm düşünce tarihinde önemli yer tutmuş özgün ve çok yönlü bir şahsiyettir. Buna karşın lafzî yaklaşımı esas alanlar, *selef-i sâlihîn* kabul edilenlerin yolundan sapma anlamı taşıyabilecek her türlü gelişmeye karşı direnç göstermişlerdir. Ebû Hanîfe'nin, nas diye ifade edilen Kur'ân ve Sünnet'i her Müslüman gibi dinin iki temel kaynağı kabul etmesine rağmen hakkında rivayet bulunan bazı konularda içtihadta bulunması süregelen anlayışı sarstığı için toplumun belli bir kesimi tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu reaksiyonun sosyal hayatta karşılık bulması için hadis merkeze alınmış ve Ebû Hanîfe'nin rivayet bulunan konularda onları ihmal ederek kıyas ve istihsan benzeri yöntemlerle re'ye başvurduğu iddiası öne çıkarılmıştır.

Resûlullah, vahiy alması itibariyle dinî, yeni teşekkül eden İslâm toplumunu idare etmesi yönüyle dünyevî bütün konularda yol gösterici rolü kendisinde barındırmıştır. Hz. Peygamber'in vefatı sonrası gelen idarecilerin bu iki alanda Müslümanlar üzerinde otoriteyi benzer bir şekilde yakalama imkânı söz konusu olmamıştır. Ayrıca fetihlerle birlikte çeşitli milletlerle karşılaşılması ve yeni ihtiyaçların ortaya çıkması farklı yaklaşımlara kaynaklık etmiştir. Yabancı milletlerle etkileşimin gerçekleştiği dönemlerde onların kültür ve medeniyetlerinin tesirine karşı İslâm düşüncesinin özgünlüğünü koruma adına rivayeti ön plana çıkaran bir anlayış gelişmiştir.² Yine nasların sınırlı ancak zaman ve mekâna bağlı ortaya çıkan gelişmelerin sınırsız olması sebebiyle hayatın, dinî taleplere uygun olarak tanzim edilmesini düşünenler içtihadın gerekliliğini savunmuşlardır.³ Fikhî yaklaşım denilen bu anlayışta Resûlullah'tan gelen hadislerin, Müslüman toplumların yaşadığı zaman ve zemine bağlı olarak bireyin birikimi ve tecrübesi çerçevesinde yorumlanması gayretleri ortaya çıkmıştır. Yani Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetleri ihmal veya göz ardı edilmemiş aksine onlara dayalı çıkarımlara başvurulmuştur. Ancak Allah Resûlü, peygamber olmasının yanı sıra yönetici, hâkim, öğretici, komutan, imâm, baba ve eş gibi rollere binaen yaptığı fiillerin bağlayıcılığına yönelik farklı yaklaşımlar da söz konusu olmuştur. Hatta Allah Resûlü'nün Kureyza oğulları üzerine gönderdiği birliğe, ikinci namazının kılınmasına dair ifadelerinin zahirini esas alanlar olduğu gibi o tasarrufun maksadını anlamaya çalışan

sahâbiler hadislerin rivayeti yanında onların mana ve maksatlarına vakıf olmaya çalışmışlardır. Bilgi için bk. Bünyamin Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 192-199, 384-385; Zekeriyâ Güler, *Zahiri Muhaddislerle Hanefi Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 125-126. Tâbiîn arasında re'y yaygın olmakla birlikte "Rabîâtü'r-re'y" olarak bilinen Rabâ b. Ebî Abdîrrahman (ö. 136/753) öne çıkmaktadır. Bilgi için bk. Arif Ulu, *Tâbiünün Sünnet Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 184-195.

² Salahattin Polat, "İsnadlı Rivayet Metoduyla Yazılmış İslam Klasiklerini Okuma Sorunu", *Uluslararası Klasığı Yeniden Düşünmek Sempozyumu* (İstanbul: y.y., 2004), 19.

³ Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (b.y.: Müessesetü'l-Halebî, 1431), 2/4; Taha Çelik, *Hadis Mezhep İhtilaf: Beyhakî'nin Tahâvî'ye İtirazları* (Konya: Palet Yayınları, 2019), 13, 387.

yaklaşımlar da görülmüştür.⁴ Fıkhî eğilimi devam ettiren Kûfe ekolü ve Ebû Hanîfe ile talebeleri, sünneti göz ardı etmeden Allah Resûlü'nün icraatlarını sınıflama ve buna bağlı yorumlama anlayışına sahip olmuşlardır. Böylece ehl-i hadis ve ehl-i re'y gibi bir tasnifin hicrî ikinci asrın başlarında söz konusu olabileceği ifade edilmekle birlikte belli bir sürecin yaşandığı da anlaşılmaktadır.⁵

Sosyal hayatın her alanında inananlarına rehberlik yapan Resûlullah'ın uygulamaları, tercihleri ve tavsiyelerinin vahiy kaynaklı olup olmadığı zaman zaman sahâbe tarafından sorulmuş ve dinî bir emir olmadığına farklı seçimler yapılmıştır. Hz. Peygamber'in kabağı yemesi ya da keleri yememesi sevip sevmemesiyle; nalın/ayakkabı ile namaz kılıp kılmaması ondaki necasetle; hüküm verirken uzlaştırma isteğinin kabul görüp görmemesi insanların özverisiyle; savaşta mekân seçimi görüşlerini alıp almaması harp tekniğiyle; aile meselelerinde tavsiyede bulunması karşısındaki çiftlerin bunu kabul edip etmemesi birbirlerine sevgileriyle ilgilidir.⁶ Başka sıralanabilecek diğer örnekler de dinî alanın dışındaki tasarrufların bağlayıcılığında farklı yaklaşımların olabileceğine işaret etmektedir. Bu misallerin bazılarında da anlaşılacağı üzere dünyevî alandaki bazı uygulamalarda verilen hükümler kişi ve topluma yararı öcelemeindedir. Aralarında farklı yaklaşımlar bulunmakla birlikte sahâbenin sosyal ve siyasal alanda Resûlullah'ın hangi tasarruflarının sünnet olup olmadığını göz önünde bulundurarak çözüm aradığı⁷ ayrıca özgüvenle hadislerde cevabını bulamadıkları hususlarda onun otoritesini sarsmadan fikir ve görüş beyan ettikleri anlaşılmaktadır.⁸

Ehl-i re'y bu anlayışı devam ettirmiş, bir konudaki hüküm illetlerinin akılla kavranacağını savunarak yeni meselelerde nassa dayalı içtihat metodunu geliştirmiştir.⁹ Ayrıca Ebû Hanîfe'nin, vuku bulmuş ya da bulmamış hatta hayal edilmiş meselelerde bile içtihatla bulunarak hüküm vermesi onu nazarı hukukta öncü kılmıştır. Bu yöntemi benimsemeye çevre, örf, hoca ve anlayış farklılıklarının etkili olması¹⁰ yanında sünnetin

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Kâhire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1400/1980), "Salâtü'l-havf", 3. İbn Kayyim (ö. 751/1350), iki eğilimi "lafzî esas alanlar zahirilerin, içtihatla bulunanlar mana ve kıyas ehlinin selefi" şeklinde açıklamıştır. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmu'l-muvakkîn an rabbi'l-âlemin* (Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzi, 1423), 2/355.

⁵ Ataullah Şahyar, *Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey İhtilafları* (İstanbul: Akdem yayınları, 2011), 25.

⁶ Murat Şimşek, *İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in İctihad ve Tasarrufları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 43-44.

⁷ Yûsuf el-Karadâvî, *es-Sünne masdaran li'l-ma'rife ve'l-hadâra* (Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1423/2002), 49.

⁸ Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, 121-150.

⁹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1431), 2/144-149. Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Özdemir, *Fıkıh Usulünde Ta'lil Tartışmaları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 302-310.

¹⁰ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*

bağlayıcılığı, mevsûkiyeti ve rivayetin aidiyeti hususunda bazı farklı yaklaşımları etkili olmuştur.¹¹ Bu yüzden İslâm dünyasında sınırlı şaz görüşler dışında herkesin sünneti ikinci kaynak kabul ettiği gibi Ebû Hanîfe de bu görüşte olmakla beraber onun hadislerin sübutu, âhâd haberi kabul şartları¹² ve rivayetleri kullanırken yaptığı tercihlerde farklı bir usûl benimsediği görülmektedir.¹³ Bu yöntemde gücünü Kur'ân'dan alan sünnetin bağlayıcılığı esas alınmakla birlikte akıl ve maslahatın göz ardı edilmediği anlaşılmaktadır. Hadisi re'y ve içtihadında kaynak aldığıнын belirlenmesi onun, menkûlü ihmal ettiği değil makulü görüşüne dâhil ettiği şeklinde yorumlanabilir.

Ebû Hanîfe'nin usûl ile ilgili günümüze ulaşan mevcut bir eseri olmadığı için, onun Hz. Peygamber'in uygulamalarına dair bir tasnif çalışmasına da toplu olarak ulaşma imkânı olmamaktadır. Ancak rivayetlerle ilgili yaptığı içtihat örnekleri üzerinden onun hadislerde var olan şer'î hükümlerin illet keyfiyetini yani istihrâc yöntemini nasıl tatbik ettiğini tespit etmek mümkün hâle gelmektedir. Yine bu durum, öğrencileri Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe'nin re'yleri hakkındaki değerlendirmeleri üzerinden de belirlenmektedir.¹⁴ Kısacası Ebû Hanîfe'nin fıkıhla ilgili görüşleri büyük ölçüde öğrencileri ve müntesipleri yoluyla edinildiği gibi, uyguladığı sistem çoğu zaman öğrencileri tarafından nakledilen eserlerden temin edilmektedir.¹⁵ Bu bilgiler tespit edilip Ebû Hanîfe'nin hadisi esas alarak re'yini belirleyen örneklerle işaret edilmesi "*Ebû Hanîfe'nin meseleleri*

(Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 55-62.

- ¹¹ Ebû'l-Muzaffer Şemsüddin el-Bağdâdî, *el-Intisâr ve't-tercîh li'l-mezhebi's-sahîh* (Beyrût: Dârü'l-Lu'lue, 1428/2007), 15-16. Örneğin Cessâs ve Serahsî Resûlullah'ın fiillerinin bağlayıcılık ifade etmediği için mutlak olarak tâbi olunmayacağını ifade etmişlerdir. Ebû Bekr Ahmed b. Alf er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfî'l-Kuveytiyye, 1414/1994), 3/231-232; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/144-149. Ayrıntılı bilgi için bk. Recep Tuzcu, *Hanefî Usûlünde Hadis - Debûsi Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 131-135.
- ¹² Ebû Hanîfe, uyguladığı usûlde meşhur ve ma'rûf sünnet ile haber-i vâhid arasında ayrıma giderek âhâd haberler için sıkı şartlar sürmesi sünnete itibar etmediği şeklinde yorumlanmamalıdır. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâî* (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 67; Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne* (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983), 1/319; Zâhid Kevserî, *Fikhu ehli'l-'Irak ve hadîsühüm* (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.), 36.
- ¹³ Ebû Hanîfe'nin Allah'ın kitabı, Hz. Peygamber'in sünneti ve sahâbe görüşlerinden birini alacağı sıralamasını yaptıktan sonra tâbî'nin gibi kendinin de içtihat edebileceği düşüncesi onun deliller hiyerarşisine işaret etmektedir. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, *Yahyâ b. Maîn ve kitâbühü't-târîh* (Mekke: y.y., 1399/1979), 4/63-64. Bu görüşüyle onun muhafazakâr bir anlayışa sahip olduğu düşünülebilir. H. Yunus Apaydın, "Bir Muhafazakâr Reycilik Teorisyeni: Ebû Hanîfe", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (Ankara, 2002), 144; Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin re'y fikhî, nasları makul yorumla geliştirip, dinî metnin reyle ilişkisinde denge kurması yanında serbest re'y hareketini muhafazakâr çizgiye çekerek döneminde ilgi odağı olmuştur. Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/2.
- ¹⁴ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe ve Nassları Değerlendirmesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (Ankara, 2002), 38.
- ¹⁵ Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, 62-72.

*çözümünde hadislerin asla önemli bir rol oynamadığı*¹⁶ gibi iddiaların aşırıya kaçan yorumlar olduğu görülecektir.

1. EBÛ HANİFE'YE HADİS ELEŞTİRİSİ

Ehl-i sünnet içinde iki farklı eğilim gösteren ehl-i hadis ve ehl-i re'y, ana kaynaklarının Kur'ân ve sünnet olduğunu belirtmelerine rağmen ehl-i hadis, ehl-i re'yi eleştirirken hakkında hadis bulunan meselelerde dahi re'ye başvurduklarını iddia etmektedir. Buna karşın ehl-i re'y içtihadı başvurulan konularda bile nassın ışığında görüş beyan ettiklerini savunmaktadır. Bu durum, iki ekolün metod farklılığına bağlı olarak hadis anlayışlarındaki çeşitliliğin doğru idrak edilmediğinde ehl-i re'yin hadisi ihmal ettiği şeklinde anlaşılmaktadır. Hâlbuki ehl-i re'y haberlere ihtiyatlı yaklaşarak isnad değerlendirmesi yanında Kur'ân'a, sünnete ve akla uygunluğu usûl olarak kabul etmeleri sistematik bir yaklaşım koyduklarına işaret eder. İbn Mes'ûd'un Irak'ta yeni çıkan meselelerde görüşlerini beyan etmesiyle başlayan süreçte Ebû Hanîfe de tesis ettiği müzakere meclislerinde önemli aşamalar kat etmiştir. Bu gelişme ışığında tartışılan konularda Ebû Hanîfe'nin görüşlerine hadisler kaynaklık yapmakla birlikte re'ye başvurması sebebiyle kimi zaman ağır tenkide maruz kalmıştır.

Ebû Hanîfe ile ilgili en önemli eleştiri, onun hadislere karşı ihtiyatlı yaklaşımı ve metodu üzerine gelmektedir. Örneğin Evzâî (ö. 157/774), Ebû Hanîfe'yi tenkit ederken *"Biz onu re'yle hüküm verdiği için kınamıyoruz. Zira biz de re'y ile içtihat yapıyoruz. Ama kendisine hadis nakledildiği halde ona aykırı görüşleri sebebiyle onu kınıyoruz."*¹⁷ demektedir. İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) de Ebû Hanîfe'ye *"er-Red alâ Ebî Hanîfe"* bab başlığı açarak bazı hadislerle amel etmemesi sebebiyle tenkide bulunmuştur.¹⁸ Örneğin Allah Resulü, Beşîr b. Sa'd'ın oğlu Nu'mân'a köle hediye etmesi üzerine *"Allah'tan sakınınız. Evlatlarınız arasında adaleti sağlayınız."* buyurmuştur.¹⁹ İbn Ebî Şeybe, bu rivayete binaen babanın çocukları arasında adil olmasını bağlayıcı görmüştür. O, Ebû Hanîfe'nin rivayeti fazilet bağlamında telakki ederek *"Önemli değil."* demesini hadise muhalefet olarak değerlendirmiş ve onu eleştirmiştir.²⁰ İbn Hibbân (ö. 354/965) ise Ebû Hanîfe'nin hadis alanında mahir olmaması ve yeterli hadis bilgisi bulunmaması iddiasını ileri sürerek

¹⁶ G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 156.

¹⁷ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* (Beyrût: Dârü'l-Cil, 1393/1972), 52.

¹⁸ Zâhid Kevserî, İbn Ebî Şeybe'nin 125 fikhî meseledeki eleştirileri cevaplamış hatta üç ihtilaflı fikhî konuda "istidrâk" adıyla başlık açarak ayrıntılı bilgi vermiştir. Zâhid Kevserî, *en-Nüketü't-tarîfe fi't-tehaddüsi an rudûdi İbn Ebi Şeybe alâ Ebi Hanîfe* (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1420/2000), 235-241.

¹⁹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 7/278.

²⁰ Şahyar, *Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey İhtilafı*, 113.

onun rivayetleriyle ihticâc edilemeyeceğini savunmaktadır.²¹ Hatta Gazzâlî (ö. 505/1111), tepkisinde bir adım daha ileri giderek Ebû Hanîfe'nin şeriatı altüst ettiği, yöntemi bozduğu ve düzeni değiştirdiğini iddia etmektedir.²²

Ebû Hanîfe fikhî meselelerde içtihatla bulunurken özellikle "hiyel"e başvurduğu iddiası gündeme gelmektedir. Abdullâh b. Mübârek'in (ö. 181/797) "*Kim Ebû Hanîfe'ye ait Kitâbu'l-Hiyel'ine bakarsa Allah'ın haram kıldığı şeyleri helal, helal kıldığı şeyleri de haram kılmıştır.*" dediği nakledildikten sonra yine onun "*Kim Ebû Hanîfe'nin hiyel kitabından istifade eder veya fetva verirse onun hükmü bâtıldır.*" ifadeleri aktarılmaktadır.²³ Buhârî'nin özellikle *hiyel* bölümünde "*İnsanların bazısı dedi.*" (vekâle ba'du'n-nâs) ifadesiyle Ebû Hanîfe'yi kastetmesi onun da bu kanaatte olduğuna işaret eder.²⁴ İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) de "*...Böylece biz de Yûsuf'a plan öğrettik...*"²⁵ âyetini tefsir ederken şeriate muhalif ve dinin asıllarını yok etmediği sürece hile yoluyla hedeflere ulaşmanın caiz olduğunu açıklamaktadır. Peşinden Ebû Hanîfe'nin şeriat ve dinin asıllarına karşı hileye cevaz verdiği iddiasıyla onu itham ederek örnek vermektedir.²⁶

Ebû Hanîfe'ye yönelik suçlamalara karşın örneğin Evzâî ile Abdullâh b. Mübârek arasında geçen şu diyalog bu tür bilgilerin bir kısmına ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini göstermektedir. Evzâî, İbnü'l-Mübârek'e Ebû Hanîfe hakkında Kûfe'deki bid'atçı diye bahsetmektedir. Bunun üzerine İbnü'l-Mübârek, Ebû Hanîfe hakkında araştırma yapar ve onun kitaplarını okuduktan sonra bazı notlar alır. Bu bilgileri gören Evzâî, "Nu'mân b. Sâbit kimdir?" diye sorar. O da "Irak'ta karşılaştığım bir üstattır." diye açıklar. Bunun üzerine Evzâî, "Bu zat üstün bir âlimdir. Kendisine çok şey sor ve öğren." der. O da "İşte bu üstat, daha önce bid'atçı dediğin Ebû Hanîfe'dir." diye karşılık verir.²⁷ Ayrıca İbnü'l-Mübârek'in Ebû Hanîfe için "O, insanların en fakihidir."²⁸ ifadeleri daha önce nakledilenlerle birlikte

²¹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn* (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1996), 3/63-64.

²² Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min tâlikati'l usûl* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1419/1988), 608.

²³ Ebû Bekr Ahmed b. Alf b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrût, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417), 13/426-427. Ancak Abdullâh b. Mübârek'in *Kitâbu'l-Hiyel* ilgili sözleri başka eserlerde yer alsada Ebû Hanîfe isminin olmaması dikkat çekicidir. Saffet Köse, "Hile-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 10/19 (Nisan 2012), 159-161.

²⁴ Buhârî, "Hiyel", 3. Konuya dair değerlendirmeler için bk. Muhammed Hüsnü Çiftçi, *Hanefî Mezhebinde Buhari Rivayetlerine Ters Düşen Hükümlerin Tahlili (Namaz Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 120.

²⁵ Yûsuf 12/76.

²⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 5/94.

²⁷ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l hisân fî menâkibi'l-imami'l-a'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân* (Beyrût: y.y., 1403/1983), 33-34.

²⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/127.

değerlendirildiğinde onun Ebû Hanîfe'yi tanıdıktan sonra kanaatini değiştirdiğine işaret etmektedir. Bu yüzden Ebû Hanîfe hakkındaki iddiaların kavram kargaşası, mezhebî taassup, Hanefî kaynaklara ulaş(a)mama, bazı münferit örneklerin mezhebe mal edilmesi, içtihatların bağlamından koparılması, ince ve keskin kavrayışını her türlü hileyi caiz gördüğü şeklinde anlama gibi sebeplerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.²⁹

Ebû Hanîfe'nin kendisine gelen meselelerde problemin illetiyle hadisler arasında kurduğu bağlantı hüküm vermede ve sorunları çözmeye ona kolaylık sağlamıştır. Örnek olarak A'meş'e (ö. 148/765) bir mesele sorulduğunda etrafında gördüğü Ebû Hanîfe'ye "Ey Nu'mân, soruyu sen cevapla!" demesi üzerine o: "Bu konuda re'yim şöyle şöyledir." der. A'meş "Görüşünü neye dayandıryorsun?" deyince o "Senin bize naklettığın hadisten." cevabını verir. Bunun üzerine meşhur olan "Bizler eczacı, sizler doktorsunuz." sözünü söyler.³⁰ Bu yüzden Zebîdî'nin (ö. 1205/1791), "Ebû Hanîfe'nin kıyası, habere takdim ettiğine dair görüşler sahih değildir. Onun bazı âhâd haberleri reddetmesinin gerçek sebebi hadislerin sahihliği için muhaddislere göre sıhhat şartlarına artı koşullar ileri sürmesidir."³¹ ifadesi daima akılda tutulmalıdır. Yine Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilere Tehânevî gibi bazı âlimler geçmiş müktesebatı da göz önünde bulundurarak Hanefîlerin fikhî anlayışını yansıtan çok önemli eserler telif etmişlerdir.³²

2. EBÛ HANİFE'NİN HADİS ANLAYIŞI

Ebû Hanîfe, fıkıh anlayışını tatbik eden bir fakih olarak hadise ihtiyaç duymaması veya onu ihmal etmesi mümkün değildir. Ancak fakihler, muhaddislerin hocalarından aldığı rivayetleri sonraki nesle aktarmalarından farklı olarak nakledilen haberleri delil olarak kullanma ve tercihte bulunmaları yönüyle ayrılmaktadır. Fakihin muhtevaya bağlı yorum faaliyeti ön plana çıkabildiği için hadisleri sıhhat değerlendirmeleri bakımından da başka yaklaşımları olmaktadır. Ehl-i hadis ve ehl-i re'y genelinde ayrışan bu yaklaşım tarzında Ebû Hanîfe Kur'ân'a ve akla uygunluk, insanî değerlere verilen öncelik, kolay ve amaca münasip olanı tercih ile örfü ve gelişmeleri dikkate alma gibi kriterleri göz önünde bulundurarak hadislerin içeriğine dayalı bir anlayış geliştirmiştir.³³

Dinin temel kaynağı Kur'ân'ın pratiği olan sünnet yoluyla dinî öğretinin sürekliliği, kapsayıcılığı ve evrensel niteliği Müslümanlara gösterilmiştir. Ancak İslâm âlimleri arasında sünnetin ikinci derece kaynak olduğu kabul

²⁹ Köse, *Hile-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar*, 153.

³⁰ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr, *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fadhîhî* (Beyrût: Müessesetü'r-Rayyân - Dâru İbn Hazm, 1424/2003), 2/257.

³¹ Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Ukûdu'l-cevâhiri'l-münîfe fi edilleti mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 32.

³² Zafer Ahmed b. Latîf et-Tehânevî, *İ'lâ'ü's-sünen* (Karâçî: İdâretü'l-Kurân ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, 1418).

³³ İsmail Hakkı Ünal, "Ebû Hanîfe ve Hadis", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (Ankara, 2002), 4-6.

görse de Hz. Peygamber'in uygulamalarının bağlayıcılığı tartışılmalıdır. Resûlullah'ın risâlet görevi yanında diğer konularından birine bağlı olarak gerçekleştirdiği uygulamaların taksimi fetvâ, irşâd, kaza, imamet, hasâis ve cibillî tasarrufu şeklinde kategorik ayrıma tabi tutularak değerlendirilmiştir.³⁴ Fetvâ ve irşâd, kaza ve imamete göre daha bağlayıcı kabul edilmiş ama bazı gruplar dışında hasâis ve cibillî davranışı bağlayıcı nitelikte görülmemiştir. Bu konuda ortaya çıkan yaklaşımlar re'y ve rivayet eğilimi yanında re'ye sınırlı veya çokça başvurma şeklinde de farklılıklar göstermiştir. Bu yüzden Ebû Hanîfe'nin hadisler arasında tercihte bulunurken nelerin etkili olduğunu ve içtihadı başvurmasının nedeni, re'yini hadislerle temellendirdiğine dair örnekler üzerinden daha net anlaşılacaktır.

Hz. Peygamber, risâleti tebliğ etmesi yanında hakkında âyet bulunmayan dinî konularda da hükümler koymuştur.³⁵ İslâm düşünce tarihinde Resûlullah'ın içtihadına dair teorik boyutu hakkında ekoller arasında farklı yaklaşımlar olmuştur.³⁶ Ebû Hanîfe'nin bu konudaki düşüncesi kaynaklarda yer almasa da öğrencileri Hz. Peygamber'in içtihat meselesini sünnet başlığı altında incelemeleri bir kısım görüşlerinin re'ye dayandığı şeklinde yorumlanmıştır.³⁷ Bu kabul, hadislerin anlaşılması ve yorumlanması faaliyetinin daha dinamik bir yapı arz etmesine ve metot olarak geliştirilmesine yol açmıştır. Örneğin Cessâs (ö. 370/981), Hz. Peygamber'in içtihadta bulunmasını birtakım delillerle ortaya koymuş,³⁸ Debûsî (ö. 430/1039) ise toplumsal ihtiyaçların farklılık arz etmesi, zamana ve mekâna bağlı değişim göstermesi sebebiyle vahyin sınırlı, re'yin sınırsız olduğunu ifade ederek aynı minvalde görüş beyan etmiştir.³⁹ Bu yüzden Hanefî mezhebi, Resûlullah'ın vahye bağlı uygulamaları yanında onun içtihat ve istidlali olan sünneti de bilgi kaynağı olarak görmüştür. İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) "O, kendi yanında sahih olan ve sika râviler tarafından rivayet edilen hadisleri ve ayrıca Hz. Peygamber'in en son uygulamalarını dikkate alırdı."⁴⁰ açıklamaları Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber'in sünnet ve hadislerine

³⁴ Hz. Peygamber'in risâlete bağlı tasarrufları ile diğer tasarrufları değerlendirildiğinde risâletin genel (âmm) nitelikli olduğu, diğerlerinin ise özel (hâss) nitelikli olduğu görülmektedir. Bu yüzden kazâ, imâmet ve fetvâ alanlarında sorumluluğun bunlar için gerekli şartlara bağlı olduğu ifade edilebilir. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtıbî el-Girnâtî, *el-Muvâfakât* (Beyrût: Dâr ü İbn Affân, 1417/1997), 2/411-412.

³⁵ Hz. Peygamber'in vahyi tebliğ ettiği gibi örneğin namaz gibi ibadeti tebyin etmiş (Buhârî, "Ezân", 18), aynı nikâh altında hala ve teyzenin haram olması gibi teşrî' de bulunmuştur. Buhârî, "Nikâh", 27; Ehli ilmin icmâsına işaret edilir. Tehânevî, *İ'lâ'ü's-sünen*, 11/27.

³⁶ Şimşek, *Hz. Peygamber'in İctihad ve Tasarrufları*, 126-190.

³⁷ Şimşek, *Hz. Peygamber'in İctihad ve Tasarrufları*, 166-167. Bununla birlikte Hanefilerde, sünnetin büyük bir kısmının ilham ve kalbe ilkâ şeklinde vahyin kontrolü altında olduğu görüşü hâkimdir. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/239.

³⁸ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/239-240.

³⁹ Ebû Zeyd Abdullâh b. Muhammed, *Takvîmü'l-edille fi'l-usûl* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1401/2001), 251.

⁴⁰ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr, *el-İntikâ' fi fezâ'ili's-selâseti'l-e'immeti'l-fukahâ' Mâlik, Ebî Hanîfe ve's-Şâfiî* (Halep: Mektebü'l-Matbûât, 1417/1997), 262.

bakışını özetler niteliktedir.

Ebû Hanîfe'nin eserlerinde sünnetin sınır ve kapsamını ifade eden bir açıklama net olarak yer almasa da öğrencileri Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in Hz. Peygamber'i merkeze alarak sahâbenin söz ve fiillerini de sünnet kategorisinde değerlendirmesi belli bir fikir vermektedir. Hadisin kaynağı açısından hücciyeti farklı olmakla birlikte sahâbe fiilinin Resûlullah'tan tevarüs ettiği düşüncesi, ashâbın tatbikini meşhur hadis kapsamında görülmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹ Ebû Hanîfe, kendisinin ilmi ve metodu hakkındaki soruya "Hz. Ömer, Ali, Abdullâh b. Mes'ûd ve Abdullâh b. Abbâs"ı örnek göstermesi onun fıkıh anlayışının kaynağına işaret eder.⁴² Bu etkiye işaret eden Dihlevî (ö. 1176/1762), Ebû Hanîfe'nin hadis anlayışını benzer düşüncelerle açıklamaktadır: "Hz. Ömer, Ali, İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs gibi sahâbenin, Resûlullah'ın söz ve fiillerine şahitlik ederek onlardan anladıkları üzerinden hükmü açıklamasına benzetir."⁴³ Bu genel bilgiler ışığında Ebû Hanîfe'nin hadis usûlü anlayışına göre bir mesele hakkında sahâbeden elde edilen haberleri de bir bütünlük içinde ele aldığı ve tercihte bulunduğu şeklinde yorumlamak mümkündür.

Meselelerin çözümünde re'ye ihtiyaç duyulduğunda bazen diğer rivayetlere başvurularak içtihatla bulunulmuştur. Ebû Hanîfe hadislerin zahirine bağlı kalmaktan ziyade mananın maksadına ulaşmayı hedeflemiştir. Haddizatında fıkıh, Resûlullah'tan rivayet edilen bilgiler yoluyla düşüncelyi harmanlama ve yorumla değerlendirme çabasıdır.⁴⁴ Muhalifleri tarafından iddia edildiği gibi hadisi bir tarafa bırakıp arzu ve hevesine uygun kıyas, istihsan, örf ve maslahata başvurduğu iddiası peşin hükümden öteye gidememektedir. Hadise dayalı içtihat örneklerinin bulunması İbn Ebî Ya'lâ'nın (ö. 526/1131) Ebû Hanîfe ve onu takip edenleri hedef alarak "Re'y sahipleri, yoldan sapmış bid'atçılardır, onlar sünnet ve esere düşmandırlar."⁴⁵ görüşünün altında önyargıların olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Usûl olarak böyle bir yöntemi tercih etmesinde özellikle Ebû Hanîfe'nin Kûfe'de yaşaması sebebiyle hadislerin kaynağına olan aidiyeti hususunda ihtiyatlı yaklaşım sergilemesinin etkili olduğu söylenebilir. Bu temkinli tutum içtihat yoluyla hüküm koymada aklın devreye girmesini daha belirgin hale getirmiştir.⁴⁶ Bu gerçekleşirken sünnet ve hadise kasıtlı bir muhalefetin olmadığı ama onlarla ilgili tercihinde farklılık olduğu, rivayetleri

⁴¹ Hanefiler meşhur haberin bilgi değerini selef döneminde kabul görmesi ve yaygınlaşması şartıyla mütevâtire yakın görmüşlerdir. Serahsî, *Usûl*, 1/292; Mutlu Gül, *Hanefî Usulünde Hadis Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 89-90.

⁴² Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 13/334-335.

⁴³ Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, *Hucetullâhi'l-bâliğa* (Beyrût: Dârü'l-Cil, 1426/2005), 1/228-229.

⁴⁴ Murteza Bedir, *İslâm'ın Yolu: Sünnet* (İstanbul: İSAM, 2013), 29-30.

⁴⁵ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed el-Bagdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile* (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/35.

⁴⁶ Yunus Apaydın, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/432-433.

Kur'ân ve akla arz ederek re'ye daha fazla yer verdiği ve değişken şartları göz önünde tutarak değerlendirmede bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷ Bu yüzden İmam-ı Şâfiî'nin "*Fıkıh ilminde derinleşmek isteyen kişi Ebû Hanîfe'ye muhtaçtır.*"⁴⁸ sözü toplumun ihtiyaç hissettiği bir dönemde onun bu gereksinime karşılık verebildiği şekilde yorumlanabilir.

Ebû Hanîfe'nin görüşlerinde hadislerin etkisi sabit olmakla birlikte, bütün re'yelerinde sadece hadisleri referans aldığı gibi bir iddia elbette söz konusu değildir. Çünkü o içtihat yaparken nasların yanında istihsan, örf, kıyas, maslahat ve zaruret ilkesi gibi diğer metotlardan da istifade etmiştir. Ancak onun hakkında özellikle hadise rağmen kıyas yaptığı iddialarına karşın verilecek iki örnek, aslında onun sünnet ve hadise ne kadar ittiba ettiğine işaret edecektir. Hz. Ali'nin torunu Muhammed el-Bâkır, Ebû Hanîfe'ye "Sen, Hz. Peygamber'in hadislerine muhalefet ediyormuşsun!" demesi üzerine o, "Allah muhafaza!" dedikten sonra aralarında şöyle bir diyalog geçmektedir. Ebû Hanîfe'nin, "Kadın mı erkek mi zayıftır?" sorusuna Bâkır "Kadın zayıftır." demesi üzerine o "Kadın mirasta hakkı yarım, erkeğin ise tamdır. Şayet sadece kıyas ile hüküm verseydim zayıfı koruyarak kadının miras payını artırırdım!" der. Yine Ebû Hanîfe "Namaz mı oruç mu efdaldir?" diye sorar. O, "Namaz daha üstündür." deyince "Şayet kıyasla hükmetseydim, bu üstünlük sebebiyle hayızlı kadınların kılamadıkları namazları eda etmelerini isterdim!" açıklamasında bulunur. Bu konuşmanın sonunda Ebû Hanîfe "Ben Allah Resûlü'nün görüşünü alırım, hadise muhalif görüş beyan etmekten Allah'a sığınırım!" der.⁴⁹ Yine İmam Muhammed, Ebû Hanîfe'ye elbiseye temas eden meninin kurumasından sonra ovalanması hususundaki görüşünü sorunca o, bunun yeterli olduğunu ifade etmiştir. Bu re'yini Hz. Âişe'den nakledilen "*Ben, Resûlullah'ın elbisesindeki (meniyi) ovalayarak çıkardığımı biliyorum. O, (yıkamadan) onunla namaz kılardı.*"⁵⁰ ve "*Ben, Resûlullah'ın elbisesine buluşan ve kuruyan menisini elbisesinden tırnağım ile kazıyarak çıkarıyordum.*"⁵¹ hadisleri üzerine temellendirmiştir. İmam Muhammed bunun üzerine kan ve pisliğin dokunduğu çamaşırın hükmünü sorunca o, bunun yeterli olmayacağını ifade ettikten sonra onların aralarındaki farkı şöyle açıklamaktadır: "Kıyas yapıldığında ikisi aynıdır. Ama meni ile ilgili eser (hadis) var ve biz böyle kabul ettik."⁵²

Ebû Hanîfe, re'yinde naslardan bağımsız olarak hüküm koymayı değil, önceden var olan nassa veya onların genel ilkelerine dayalı çözümler bulma

⁴⁷ Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, 93-139.

⁴⁸ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'* (Beyrût: Dârü Râidi'l-Arabî, 1970), 68.

⁴⁹ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1981), 1/143.

⁵⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahih* (Beyrût: Dârü lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.), "Tahâret", 105.

⁵¹ Müslim, "Tahâret", 109.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Asl* (Beyrût: Dârü İbn Hazm, 1433/2012), 1/47.

yöntemini benimsemiştir.⁵³ Ebû Hanîfe'nin "İnsanlara şaşarım, benim sadece re'ye bağlı görüş belirttiğimi söylerler oysa ben rivayeti esas alarak fetva veririm."⁵⁴ demiştir. Yine "Biz bir meseleyi Kur'ân ve sünnete ya da ümmetin ittifak ettiği bir asla dayanarak kıyas ederiz ve içtihadımızı da hali hazırdaki esaslara tabi kılmaya önem vererek yaparız."⁵⁵ ifadeleri onun hadis anlayışını ve metodunu açıklar mahiyettedir. Bu yüzden Ebû Hanîfe, re'yi nassın önüne geçirmemiş ama ihtiyaç hâlinde naslarda bulunmayan bir meselede içtihadı başvurmuştur.⁵⁶

Ebû Hanîfe toplantılarda müzakere ortamını sağlamıştır. "Ebû Hanîfe, mecliste istişare metodunu esas almış ve orada bulunanlara karşı baskın (istibdad) bir rol almamıştır."⁵⁷ ifadeleri de bu tartışma ortamına ve imkânına işaret etmektedir. Ayrıca Ebû Hanîfe, "Bu, görüşümüzdür. Kimseyi bu re'yi almaya zorlamayız. 'Herkes bu görüşü kabul etmelidir.' de demeyiz. Başkasının yanında görüşümüzden daha iyisi varsa buyursun ortaya koysun."⁵⁸ ve "Biliyoruz ki bu bir re'ydir. Ulaşabildiğimiz en iyi re'y budur. Daha iyisine gücü yeten de re'yde bulunma hakkına sahiptir. Biz de ulaştığımız kendi re'yimizi alma hakkına sahibiz."⁵⁹ şeklindeki ifadeleri eleştiri ve tahammül boyutuna işaret etmektedir.⁶⁰ Böylece o, naslar çerçevesinde re'ye başvururken görüşlerinin kesin ve kat'î olmadığını, tenkide açık olduğunu ve güçlü bir delille bu düşüncesinden vazgeçeceğini belirtmektedir. Naslarda imkân verdiği ölçüde kişisel muhakemeyi esas alan ve müstakil hüküm veren Ebû Hanîfe'nin bir meselede hadisin varlığına rağmen başka haberlere binaen farklı içtihat ve kanaatte olduğunu gösteren örnekler konunun daha iyi anlaşılmasını mümkün kılacaktır.

3. EBÛ HANİFE'NİN RE'YİNİ HADİSİN BELİRLEDİĞİNE DAİR ÖRNEKLER

Ebû Hanîfe, sırasıyla Kur'ân, Sünnet, sahâbe icmâsı ve içtihadın fikhî anlayışında öncelik sahibi olduğunu kendisi belirtmiştir. Bu kabule rağmen bu asılların verdiği bilgileri anlama ve yorumlama faaliyetinde bütüncül yaklaşmayı tercih etmiştir. Hayatın canlı ve dinamik sürecine uygun olarak bu gayretinde mümkün olduğu kadar akli devreye sokmuş ve deliller arasında tercihlerde bulunmuştur. Ebû Hanîfe'nin haber ve âsâra fikhî

⁵³ Apaydın, "Bir Muhafazakâr Reycilik Teorisyeni: Ebû Hanîfe", 147.

⁵⁴ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an usûli fahrülislâm el-Pezdevî* (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/30.

⁵⁵ Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 1/74.

⁵⁶ Uzunpostalcı, "Ebû Hanife ve Nasları Değerlendirmesi", 39.

⁵⁷ Zâhid Kevserî, *Fikhu ehli'l-İrak*, 56.

⁵⁸ İbn Abdilberr, *İntikâ'*, 258.

⁵⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2/12.

⁶⁰ Hanefî fakihleri, Ebû Hanîfe'nin fikhî meselelerde görüş değiştirmesini ayırt edici özellik olarak görmüşler ve ilimde gelişme için önemli olduğunu ifade etmişlerdir. Zafer Ahmed b. Latîf et-Tehânevî, *Mukaddimetü'l-İlâ'ü's-sünen: Ebû Hanîfe ve ashâbühü'l-muhaddisân* (Karâçî: İdâretü'l-Kurân ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, ts.), 3/53.

yaklaşımında bulunması onun hadisleri ihmal ettiği iddialarına sebep olmuştur. Bu yüzden birkaç âyetle ilgili örnekler verildikten sonra misaller hadisler üzerinde yoğunlaşacaktır. Aşağıda verilen örnekler sonrasında bu görüşler hakkında daha net yorum ve değerlendirme yapılacaktır.

Örnek 1: Zâninin İtirafından Rücu Etmesi

İbn Ebî Leylâ (ö. 148/765), kişinin Allah hakları (kamu hakları) kapsamına giren had cezalarından biri olan sanığın zina yaptığını itiraf ettikten sonra kişinin itirafından rücu etmesinin hiçbir şekilde kabul görmeyeceğini ifade etmektedir. Ayrıca sanığın ilk beyanı gereği zina fiilinin müeyyidesi olan had cezasının tatbik edilmesi gerektiği görüşünü benimsemektedir.⁶¹ Suçunu itiraf etmesi şahadet olarak değerlendirilir ve ikrara bağlı şahadeti bizatihi görme gibi yorumlanarak fiili sabit olur düşüncesiyle o kişiye had cezası uygulanmasını savunur. Böylece Kur'ân'da muhsan ve muhsana ayırımına gidilmeksizin hürlere yüz,⁶² kölelere elli sopa⁶³ haddi uygulanır. Ebû Hanîfe ise bu konuda Mâiz hadisi diye bilinen rivayeti görüşüne delil kabul etmiştir.

*"Mâiz b. Mâlik bir cariye ile ilişkiye girer. Hz. Peygamber'e gelerek suçunu itiraf eder ve kendisine Allah'ın Kitâb'ının hükmünü uygulanmasını ister. Allah Resûlü ondan yüz çevirir ama tekraren bunu dört kez yineler ve sonuçta recm cezası kararı çıkar. Bu kararın uygulama aşamasını düşününce sabretmeyip kaçır ama yakalanarak karar uygulanır. Bu, Resûlullah'a haber verilince 'Keşke biraksaydınız belki de tövbe eder ve Allah da tövbesini kabul ederdi.' buyurmuştur."*⁶⁴

Ebû Hanîfe, Mâiz'in yaptığını itiraftan rücu etme şeklinde yorumlayarak kendi re'yiine istidlal kabul etmiştir.⁶⁵ Ayrıca Ebû Hanîfe, iki şahidin bir adamın aleyhinde zina ettiğine şahitlik etse ve sanığın da hâkim karşısında suçunu itirafı söz konusu olsa ve hâkim haddin uygulanmasını emrettiğinde kişi yaptığı itiraftan dönse yine de had cezasının uygulanmayacağı görüşündedir.⁶⁶

Örnek 2: Mescid-i Harâm'da Had Cezasının Uygulanması

*"Orada apaçık nişâneler (ve) İbrâhîm'in makamı vardır. Kim oraya girse emniyette olur..."*⁶⁷ Umum ifade eden bu âyete rağmen Ebû Hanîfe çalma ve başkasının organına zarar verme gibi ölüm gerektirmeyen hadlerde Mescid-

⁶¹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfi, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* (Kâhire: Matbaatü'l-Vefâ, 1357/1938), 156-157.

⁶² en-Nûr 24/2.

⁶³ en-Nisâ 4/25.

⁶⁴ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen* (Riyâd, Mektebetü'l-Maârif, 1419/1998), "Hudûd", 23.

⁶⁵ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1414/1993), 30/168.

⁶⁶ Şeybânî, *Asl*, 7/223.

⁶⁷ Âl-i İmrân 3/97.

i Harâm'ın içi ve dışı ayrımının olmayacağı görüşündedir.⁶⁸ Bu re'yinde İbn Abbâs'ın "Kişi Mescid-i Harâm'da had cezasını gerektiren bir suç işlerse ona uygulanır. Ancak Mescid-i Harâm dışında böyle bir suç işler sonra oraya sığınırsa onunla sohbet edilmez, arkadaşlık kurulmaz, yemek sunulmaz ve emân verilmez ki oradan çıkmak zorunda kalsın. Daha sonra yakalanır ve had cezası ona uygulanır."⁶⁹ ve İbn Ömer ile İbn Abbâs'ın "Şayet babalarımızın katilini Mescid-i Harâm'da bulursak onu öldürmeyiz."⁷⁰ mevkûf hadislerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹ Ebû Hanîfe'nin "Umûmî lafız yoluyla elde edilen bilgi husûsî lafız kadar bağlayıcı ve kapsayıcı değildir."⁷² ilkesi ile asıllarda genel ve özel nitelikli lafızlar arasında ayrıma gittiği anlaşılmaktadır. Böylece Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın umum ifadelerini sahâbe görüşleriyle tahsis ettiği görülmektedir.⁷³

Örnek 3: Hayvana İşaret Konulması

İbn Ebî Leylâ, kesilecek kurbanın işaretlenmesi gerektiğini "Hz. Peygamber hedy kurbanlığına gerdanlık taktı ve hayvanına alamet koyup (iş'ar) umre için ihrama girdi."⁷⁴ hadisini delil olarak kabul etmiş ve devenin hörgücünün sol tarafına yapılması görüşünü kabul etmiştir.⁷⁵ Yine sahâbeden de rivayetlerin olduğunu belirterek kurbanlık hayvana iş'ar yapılmasını uygun görmüştür. Ebû Hanîfe ise hayvana gerdanlık takmanın ona değer vereceği, kan ile yapılan işaretlemenin değer verme anlamı taşımayacağı sebebiyle iş'arın hayvana eziyet verdiği düşüncesiyle bedene işaret yapılmamasını savunmuştur. Bu görüşünde "Allah Rasulü, yüze alamet yapılmasını kerih gördü."⁷⁶ hadisini esas almıştır. Hz. Peygamber'in hayvana işaret koyduğuna dair pek çok rivayete rağmen Ebû Hanîfe'nin bu eylemi kerih görmesinde sünnetin amacına uygun olarak hayvanın boynuna takılacak bir nişane ile kaybolmasının ve diğer hayvanlarla karışmasının engelleneceği düşüncesi hâkim olmuştur.⁷⁷

⁶⁸ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (İstanbul: İSAM, 1418/1998), 2/313-314.

⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî kadîmî'd-dehri ve hadîsihîf* (Beyrût: Dârü'l-Hıdr, 1419/1998), 3/360.

⁷⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, 5/554.

⁷¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005), 2/429-430.

⁷² Ebû Zeyd Abdullâh b. Muhammed, *Te'sîsü'n-nazar* (Kâhire: Dârü İbnü'z-Zeydün, ts.), 22.

⁷³ Abdullâh b. Mes'ûd hadis rivayetinde titiz davranarak onları bazen kendi sözü gibi nakleder bazen "İnşallah böyle veya buna yakın" ifadeleriyle ihtiyatlı aktarırdı. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menîf, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrût: Dârü Sâdır, ts.), 3/156. Ebû Hanîfe'de bu temkinli yaklaşımı sürdürmüş o da Hz. Peygamber yerine sahâbe ile tâbiine nispet etmeyi tercih ederdi. Bu anlayış onların uygulamalarının nebevî sünneti yansıttığı düşüncesi etkili olmaktadır. Şâtıbî, *Muvâfakât*, 4/289-291.

⁷⁴ Buhârî, "Hâc", 107, 109.

⁷⁵ Ebû Yûsuf, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, 136.

⁷⁶ Buhârî, "ez-Zebâih ve's-sayd", 35.

⁷⁷ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr* (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994), 2/266-267.

Örnek 4: İhramlının Evlenmesi

İbn Abbâs'tan rivayet edilen hadiste “Hz. Peygamber ihramlı iken *Meymûne ile evlendi.*”⁷⁸ bilgisi nakledilmektedir. Ebû Râfî'den aktarılan hadiste ise “*Resûlullah, ihramsız iken Meymûne ile evlendi, ihramlı değilken gerdeğe girdi ve ikisinin arasında dünür başı ben idim.*”⁷⁹ şeklinde rivayet söz konusudur. İki rivayet arasında Hz. Peygamber'in Meymûne ile evliliğinde ihram ile ilgili ihtilaf söz konusudur. Ebû Hanîfe, İbn Abbâs'ın naklettiği hadisi Ebû Râfî'nin aktardığı hadise tercih etmiştir. Bu seçiminde İbn Abbâs'ın Ebû Râfî'den daha fakih olduğu düşüncesi etkili olmuştur.⁸⁰

Örnek 5: Namazda Bismelenin Açık veya Gizli Okunması

Bismelenin açık ve gizli okunduğuna dair ihtilaflı rivayetler vardır. “*Resûlullah namaza başladığında besmele okuyarak başladılar.*”⁸¹ Yine “Hz. Peygamber namazda besmeleyi okurdu.”⁸² rivayetlerini esas alanlar bismelenin cehrî okunması görüşündedir. Abdullâh b. Muğaffel “Namaz kılariken babam, besmeleyi açıktan söylediğimi işitince ‘*Ey oğlum, bu yaptığın bid'attır... Ben Allah Resûlü, Ebû Bekir, Ömer ve Osman ile birlikte namaz kıldım, hiçbirinin açıktan besmele okuduğunu işitmedim...*” demiştir.⁸³ Enes'in naklettiği “*Resûlullah, Ebû Bekir, Ömer ve Osman kıraate “Elhamdülillah” diye başladılar.*”⁸⁴ hadisi de bunu teyit etmekte ve bu rivayetleri esas alanlar da bismelenin gizli okunması görüşündedir. İhtilaflı rivayetler olduğu için İbn Ebî Leylâ gibi bazı âlimler namazda bismelenin gizli veya açık okunması hususunda muhayyer olunmasını kabul etmişlerdir.⁸⁵ Ebû Hanîfe ise bismelenin gizli okunması gerektiği rivayetleri esas almıştır.⁸⁶

Örnek 6: Alacaklının, Borçlunun Bazı Mallarını Ele Geçirdiğinde Tahsil Etmesi

Hind bt. Utbe kocası Ebû Süfyân'ın aile fertlerine karşı cimriliğinden şikâyet etmesi üzerine Hz. Peygamber “*Kendin ve çocuğun için yetecek miktarda malı örfe uygun şekilde al.*”⁸⁷ buyurmuştur. Ebû Hanîfe alınabilecek metayı türünün ortak özellikleri bulunan ve temini mümkün olan mislî mallarla sınırlamıştır. Kıyemî malları (mislî olmayan eşya) zarara uğraması durumunda benzer bir mal ile telafi edilmediği için onları kapsam dışı

⁷⁸ Buhârî, “Cezâu's-sayd”, 10; Müslim, “Nikâh”, 47.

⁷⁹ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), “Hac”, 23. Tirmizî: Hasen-sahîh.

⁸⁰ Şeybânî, Huce, 2/217. Metin Yiğit, “İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanife'nin Usûl Anlayışında Sünnet”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 10/19 (Nisan 2012), 88.

⁸¹ Tirmizî, “Salât”, 68. Tirmizî: Hadisin isnâdı böyle değildir.

⁸² Ebû'l-Hasen Alf b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1386/1966), “Salât”, 30.

⁸³ Tirmizî, “Salât”, 67. Tirmizî: Hasen.

⁸⁴ Tirmizî, “Salât”, 69. Tirmizî: Hasen-sahîh.

⁸⁵ Serahsî, *Mebûsât*, 1/17-18.

⁸⁶ Serahsî, *Mebûsât*, 1/17.

⁸⁷ Buhârî, “Buyû”, 95; Müslim, “Akdiye”, 7-9.

tutmuştur.⁸⁸ Bu düşüncesini Hz. Peygamber'in "*Sana emanet edileni sahibine iade et. Sana hainlik eden kişiye de hainlik etme!*"⁸⁹ hadisi bağlamında yorumlamıştır. Buna göre Ebû Hanîfe farklı cins bir malın dışında sadece aynı cins olan bir malın alınabileceği kanaatindedir.⁹⁰

Örnek 7: Savaşta Öldürülen Askerin Yanında Bulunan Malın Hükümü

"*Kim (savaşta) bir düşmanı öldürdüğünü ispat ederse onun selebi*⁹¹ *öldürene aittir.*"⁹² rivayeti temel hadis kaynaklarında nakledilmiştir. Bu rivayet hakkında mezhep imamları ihtilaf etmiş, hepsi kendi hadis usûlü anlayışları çerçevesinde yorumlamış ve ortaya beş farklı görüş çıkmıştır.⁹³ Ebû Hanîfe de ilgili hadisi başka savaşta Hâlid b. Velîd ile gönüllü asker arasında benzer bir meselenin Hz. Peygamber'e aktarılması üzerinden değerlendirmiştir. Avf b. Mâlik, Zeyd b. Hârise komutasında Mûte savaşında cereyan eden bir olayı nakletmiştir. "Müslümanlara karşı saldırgan olan atlı Rum askerini kayanın arkasında bekleyen Yemenli gönüllü savaşçı, Rum süvarinin önünden geçmesini fırsat bilerek atının ayaklarını kesmesi üzerine yere düşürmüştür. Müslüman asker üzerine atlayarak onu öldürmüş ve selebi almıştır. Zafer sonrası Hâlid b. Velîd, Yemenlinin ele geçirdiği malın bir kısmını aldırınca o, Hâlid'e '*Resûlullah, selebin öldürene ait olduğuna dair vermiş olduğu hükümü bilmiyor musun?*' diye sormuştur. O da bildiğini ama bu miktarın fazla olduğu şeklinde karşılık vermiştir. Avf, meseleyi Hz. Peygamber'e aktarınca Resûlullah: '*Ey Hâlid! Seni böyle yapmaya sevk eden nedir?*' diye sormuştur. Hâlid'in selebi fazla bulduğunu söylemesi üzerine Allah Resûlü '*Ey Hâlid! Ondan aldığımı geri ver.*' buyurmuştur. Avf, Hâlid'e '*Buyur! Ey Hâlid, dediğimi yaptın mı?*' deyince Hz. Peygamber '*Bu nedir?*' diye sormuştur. O da Hâlid ile aralarındaki münakaşayı aktardığında Resûlullah öfkelenerek '*Ey Hâlid! (Selebi) ona iade etme!*' dedikten sonra Avf'a '*Komutanlarımı bana bırakmaz mısınız? Hâlbuki onların yaptıklarının en güzel sonuçları sizin olur ama kötü neticeler onların üzerlerine kalır.*' buyurmuştur."⁹⁴ Ebû Hanîfe, bu hadisi delil alarak selebin ganimet hükmünde olduğu görüşüne vararak öldürülen kişiye ait malların öldürene

⁸⁸ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Fethu'l-bârî* (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1379/1959), 5/109.

⁸⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût, Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999), 24/150; Ebû Dâvûd, "İcâre", 45. Elbânî: Sahîh. Tirmizî, "Buyû", 38. Tirmizî: Hasen-garîb.

⁹⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr, *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi's-şeytân* (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1395/1975), 2/75; Ayrıca bk. İshak Emin Aktepe, "Ebû Hanife ve Ehl-i Hadisin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 119.

⁹¹ Savaşta öldürülen düşman askerinin üzerinde veya yanında bulunan elbise, silâh vb. eşyayı ifade eden fıkıh terimi.

⁹² Buhârî, "Fardu'l-humus", 17; Müslim, "el-Cihâd ve's-siyer", 41.

⁹³ İbn Kayyım, *İğâsetü'l-lehfân*, 2/75.

⁹⁴ Ebû Dâvud, "Cihâd", 146. Elbânî: Sahîh.

verilmeyeceğini beyan etmiştir. Fakat kumandanın, selebin öldürene ait olduğunu bildirdiği takdirde eşyalarını alabileceğini re'yinde bulunmuştur.⁹⁵

Örnek 8: Namazda Rükûya Gitme ve Rükûdan Kalkmada Ellerin Kaldırılması

Evezâî, Mescid-i Harâm'da Ebû Hanîfe ile karşılaşınca "İraklılar niçin rükûya gittiğinde ve rükûdan kalktığında ellerini kaldırmıyorlar? Bana Zuhrî Sâlim'den, o İbn Ömer'den o da Hz. Peygamber'den *"Namazda rükûya gittiğinde ve rükûdan kalktığında ellerini kaldırırdı."*⁹⁶ buyurduğunu nakletmiştir. Bunun üzerine Ebû Hanîfe "Bana Hammâd, o İbrâhîm en-Nehâf'den, o da Alkame'den, o ise İbn Mes'ûd'dan *'Hz. Peygamber, sadece iftitâh tekbirinde ellerini kaldırırdı; ama rükûda ellerini kaldırmazdı.'*" buyurmuştur. Evezâî bu yaklaşıma kendi rivayetinin âli isnâd olduğunu ifade ederek üstünlüğüne işaret etmiştir. Ebû Hanîfe buna karşılık "Hammâd Zuhrî'den İbrâhîm Sâlim'den daha fakihtir. İbn Ömer'in sahâbî olması bakımından ayrı bir fazileti var ancak Alkame ise İbn Ömer'den fıkıh hususunda daha geri değildir. Abdullâh b. Mes'ûd ise malum, onun için açıklamaya ihtiyaç yoktur."⁹⁷ Ebû Hanîfe, kendisinin rivayet ettiği hadisi senedindeki râvilerinin diğer râvilere göre daha fakih bulması sebebiyle tercih etmiştir.⁹⁸

Örnek 9: Ateşte Pişmiş Yemeğin Abdesti Bozması

Hz. Peygamber *"Ateşin temas ettiği yemekten yiyenler abdest alsın."*⁹⁹ buyurmuştur. Ebû Hanîfe, ateşte pişirilen yemeği yemesinden dolayı abdestin yeniden alınmasına gerek olmadığı görüşüne sahiptir. Bu kanaate sahip olmasında başka hadisleri delil olarak kullanmıştır. *"Allah Resûlü bir koyunun pişmiş kürek etini yedi. Daha sonra abdesti yinelemeden namaz kıldı."*¹⁰⁰ ve eşi Meymûne ve halası Safiyye'den rivayet edilen *"Resûlullah pişmiş kürek etini yedikten sonra abdesti tekrarlamadan namaza durdu."*¹⁰¹ bu hadislere göre Ebû Hanîfe görüşünü oluşturmuştur. Ebû Hanîfe ihtilaflı rivayetler arasında nesh ve mensûhu dikkate alarak re'yini şekillendirmiştir. Aslında başka rivayetlerde Hz. Peygamber'in pişmiş yemeği yedikten sonra

⁹⁵ Cessâs, el-Fusûl fi'l-usûl, 4/233; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 8/5.

⁹⁶ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Yemenî, *el-Muvatta'* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1406/1985), "Salât", 99.

⁹⁷ Serahsî, *Mebûsât*, 1/14. Zâhid Kevserî, rükûda ellerin kaldırılmasına dair rivayetler hakkında hadislerin illetli olduğunu hatta İbn Ömer'in hadisi dışındakilerin sahih olmadığını görüşündedir. Zâhid Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkâhû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb* (b.y.: y.y., 1410/1990), 166.

⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Güler, *Zahiri Muhaddislerle Hanefi Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri*, 68-77.

⁹⁹ Müslim, "Hayz", 90.

¹⁰⁰ Müslim, "Hayz", 91; Muvatta, "Tahâret", 19.

¹⁰¹ Buhârî, "Vudû", 50-51.

mazmaza yapması,¹⁰² vudû' kelimesinin bazen eli ve ağzı yıkama şeklinde anlaşılabilir. İşaret etmektedir.

Örnek 10: Sahipsiz Arazinin İhyası

“Ölü bir araziye kim ihya ederse o arazi onunundur.”¹⁰³ ve “Sahipsiz bir araziye imar eden kişi oraya başkasından daha fazla hak kazanır.”¹⁰⁴ hadisleri, sahipsiz toprakla ilgilenen kişinin söz konusu yeri mülk edinmesi şeklinde yorumlanmaktadır. Ancak Ebû Hanîfe böyle bir mülkün imarı sonucunda sahip olunmayı yöneticinin iznine bağlamaktadır. Bu re'ye sahip olmasında “Yöneticinin rızası olmadan kişiye bir şey yoktur.”¹⁰⁵ hadisinin etkili olduğu görülmektedir.¹⁰⁶ Ayrıca Hz. Ömer'in bu tür toprağı ihya etmek için kendisinden izin isteyene “Arazinin rakabesi¹⁰⁷ bizimidir.” görüşünü delil kabul ettiği eserlerde ifade edilmektedir.¹⁰⁸ Bu yüzden Ebû Hanîfe, yöneticinin izni olmaksızın gerçekleştirilen mülk edinmenin geçerli olmadığını belirtmiştir. Bu kanaatte olmasının sebebi, insanların araziye sahip olması durumunda aralarında gerçekleşecek husumete ve ortaya çıkacak zarara işaret etmiştir.¹⁰⁹

Örnek 11: Sabah Namazı Ne Zaman Kılınırsa Daha Üstündür?

Resûlullah “Amellerin hangisi daha üstündür?” sorusuna “Vaktin evveliyatında kılınan namazdır.”¹¹⁰ buyurmuştur. Yine İbn Mes'ûd'un Allah Resûlü'ne “Hangi amel daha üstündür” şeklinde bir soru sorduğunu ve Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Namazları vakitlerinde kılmak.”¹¹¹ Nakledilen bu rivayetlere karşın Ebû Hanîfe sabah namazının geç vakitte kılınması görüşündedir. O bu re'inde hem uyuyanın hem de uyumayanın namaza katılımı için “Sabah namazını gün ağardığında kılınız zira o vakitte kılmanın eciri daha büyüktür.”¹¹² hadisini tercih ederek Müslümanlar için tağlis (sabahın karanlık vakti) yerine isfâr (sabahın

¹⁰² Buhârî, “Vudû”, 51.

¹⁰³ Ebû Dâvûd, “Harâc”, 37. Elbânî: Sahîh; Tirmizî, “Ahkâm”, 38. Tirmizî: Hasen-sahîh.

¹⁰⁴ Buhârî, “Hars”, 15; Ebû Dâvûd, “Harâc”, 37. Elbânî: İsnâdı sahîh.

¹⁰⁵ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (Musul: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1404/1983), 4/20. Zeylaî, Muâz hadisi hakkında zayıf hükmünde bulunmuştur. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf ez-Zeylaî, *Nasbü'r-râye li ehâdisi'l-hidâye* (Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân, 1418/1997), 4/290.

¹⁰⁶ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid, *Fethu'l-kadîr* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 9/84.

¹⁰⁷ Kuru/Çıplak mülkiyet şeklinde günümüzde ifade edilen rakabe, araziden başkası yararlınsa da taşınmazın mal sahibine ait olduğunu ifade eden fikhî terimdir. Halit Çalış, “Rakabe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 34/427-428.

¹⁰⁸ Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, 3/268, 270.

¹⁰⁹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *el-Harâc* (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye İt-Turâs, 2000), 76-77. Ayrıca bk. Aktepe, “Ebû Hanife ve Ehl-i Hadisin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar”, 119-120.

¹¹⁰ Tirmizî, “Salât”, 3. Tirmizî: Leyse bi'l-kavî. Ebû Dâvûd, “Salât”, 9. Elbânî: Sahîh.

¹¹¹ Tirmizî, “Birr ve's-sıla”, 2. Tirmizî: Hasen-sahîh.

¹¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28/518; Tirmizî, “Salât”, 3. Tirmizî: Hasen-sahîh.

ağarması) anını seçerek sonuç odaklı yaklaşım göstermiştir.¹¹³

Örnek 12: Vitir Namazının Binit Üzerinde Kılınması

Abdullâh b. Ömer “*Resûlullah vitir namazını deve üzerinde kıları.*” diye nakletmiştir.¹¹⁴ Bu rivayete rağmen Ebû Hanîfe hayvan üzerinde vacip olan bir namazın kılınması caiz değildir diye görüş bildirmiştir. Bu re'yiye ise “*Allah Resûlü biniti üzerinde yüzü hangi tarafa yönelse de nafîle ve vitir namazı kıları. Ancak Resûlullah hayvanı üzerinde farz namazını kılmazdı.*”¹¹⁵ hadisini delil göstermiştir. Çünkü Ebû Hanîfe'ye göre vacip olan vitir namazının hükmü farz namazıyla aynıdır.¹¹⁶ Bu yüzden geçerli bir mazerete bağlı özrü olmaksızın bineğin üzerinde vitir namazının kılınmayacağı re'yiye hadise göre temellendirmiştir. Ayrıca İbn Ömer'den nakledilen “*Resûlullah yolculuğunda vitir namazını yerde kılar ve bunu hep böyle yapardı.*”¹¹⁷ rivayeti de bu görüşü desteklemektedir.

Örnek 13: Davacı ve Davalı Arasında Yemin ve Şahitlik

İbn Ebî Leylâ, davacıya şahitler ile birlikte yemini gerekli görmüştür. Bu görüşünde İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber'den naklettiği “*Allah Resûlü bir yemine ve bir şahide dayanarak hükümde bulunmuştur.*”¹¹⁸ hadisini esas almıştır. İbn Ebî Leylâ bu olayda Resûlullah'ın, davasına tanıklık eden şahidi bulan ve haklı olduğu iddiasıyla yemin eden kişinin lehine hüküm verdiği hadisi hüccet kabul etmiştir.¹¹⁹ Yine İbn Ebî Şeybe, Ebû Hanîfe'nin “*Davacıların yeminleri kabul olunmaz.*” ifadesini hadise muhalefet olarak değerlendirmiştir.¹²⁰ Ancak Ebû Hanîfe ise “*Beyyine davacıya, yemin iddia sahibine (davalı) gerekir.*”¹²¹ hadisini delil kabul ederek bir kişinin başkası aleyhine dava açarak kanıt getirirse tanıklardan başka yemini gerek görmediğini esas almıştır.¹²² Ebû Hanîfe bu hadise dayanarak “*Biz, Resûlullah'ın davacıya koymadığı yükümlülüğü koyamayız. Yemin sorumluluğunu da Allah Resûlü'nün mesul tuttuğu kişiden başkasına veremeyiz.*”¹²³ re'yiye savunmuştur.

¹¹³ Şeybânî, *Hucce*, 1/1-2.

¹¹⁴ Buhârî, “*Vitr*”, 5; Müslim, “*Musâfirûn*”, 38.

¹¹⁵ Müslim, “*Musâfirûn*”, 39.

¹¹⁶ Ebû Bekr 'Alâeddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Tuhfetü'l-fukahâ'* (Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1984), 1/154.

¹¹⁷ Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsar*, 1/429.

¹¹⁸ Müslim, “*Akdiye*”, 3.

¹¹⁹ Ebû Yûsuf, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, 79.

¹²⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannefi'l-ehâdis ve'l-âsar*, 7/316.

¹²¹ Buhârî, “*Rehn*”, 6; Tirmizî, “*Ahkâm*”, 12.

¹²² Zâhid Kevserî, *en-Nüketü't-tarîfe*, 146-147; Ayrıca bk. Şahyar, *Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey İhtilafları*, 102-103.

¹²³ Ebû Yûsuf, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, 78-79.

Örnek 14: Erkeklik Organına (Zeker) Dokunmanın Abdesti Bozması

Erkeklik organına dokunma sebebiyle abdestin bozulacağına dair rivayetler vardır. Tirmizî “*Biriniz erkeklik uzvuna dokunursa abdest almadan namaza durmasın.*”¹²⁴ hadisini naklettikten sonra bu konu hakkındaki rivayetleri eserine almış ve devamında sahâbe ile tâbiînin çoğunluğunun bu görüşte olduğunu ifade etmiştir. Evzâî, Şâfiî, İbn Hanbel ve İshâk b. Râhûye’nin de bu düşüncüyü paylaştığını aktarmıştır. Ancak Tirmizî bir sonraki babta Allah Resûlü’nün “*Erkeklik organı insanın bir parçası değil midir?*”¹²⁵ hadisini nakletmiştir. Bu hadisin anlamına uygun olarak Hz. Ali, İbn Mes’ûd ve İbn Abbâs’tan: “*Erkeklik organı ile burnuma ve kulağıma dokunmak arasında bir fark görmüyorum.*”¹²⁶ şeklinde mevkûf hadisler de rivayet edilmiştir. Ebû Hanîfe bu iki farklı rivayetler arasında ikinci rivayeti esas alarak re’yini oluşturmuştur.¹²⁷

Örnek 15: Şehide Ganimetten Pay Verilmesi

Evezâî, Hz. Peygamber’in savaşta öldürülen bir Müslümana ganimetten pay vermesi sebebiyle harpte öldürülenlere ganimet payının verilmesini savunmuştur.¹²⁸ Evzâî, bu görüşünü teyit için zaman zaman *eimme* diye isimlendirdiği yöneticilerin uygulamalarını referans almıştır.¹²⁹ Ebû Hanîfe, savaşta şehit edilen Müslümanın ganimetten payı olmayacağı re’yinde bulunarak varislerinin de böyle bir talebinin karşılanmayacağını iddia etmiştir. Ebû Hanîfe bu görüşünde Hz. Peygamber’in Bedir Savaşı’nda vefat eden Ubeyde b. Hâris’in Safrâ denilen yerde şehit olması üzerine yakınlarına ganimet vermemesini delil olarak kabul etmiştir.¹³⁰

Örnek 16: Kervanların Şehir Dışında Karşlanması

Allah Resûlü “*Bir malı biriniz diğerinizin satışı üzerine alım satımda bulunmasın. Siz satılık malları pazara indirilinceye kadar (onları yolda) karşılamayınız.*”¹³¹ Bu hadis, satıcıların şehir dışında ve yolda karşılaşmasını yasaklamıştır. Ebû Hanîfe’ye göre çarşıya gelmekte olan malın pazara gelmeden karşılaşmasında bir mahzur yoktur. Yani Ebû Hanîfe, şehir dışından gelen satıcının malını alıcının karşılaşması hususunda bir sakınca

¹²⁴ Tirmizî, “Tahâre”, 61. Tirmizî: Hasen-sahîh.

¹²⁵ Tirmizî, “Tahâre”, 62. Tirmizî: Bu konudaki rivayet edilenlerin en güzeldir.

¹²⁶ Tahâvî, *Şerhu me’âni’l-âsâr*, 1/77-78.

¹²⁷ Tahâvî, *Şerhu me’âni’l-âsâr*, 1/79.

¹²⁸ Ebû Yûsuf, *er-Red alâ Siyeri’l-Evzâî*, 23.

¹²⁹ Nevzat Aydın, “H. II. Asırdaki “Sünnetin Neliği” Sorunu Bağlamında İmam Evzâî’nin Hadis ve Sünnet Anlayışı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (2009), 261.

¹³⁰ Ebû Yûsuf, *er-Red alâ Siyeri’l-Evzâî*, 23-24.

¹³¹ Buhârî, “Buyû”, 71; Ebû Dâvûd, “İcâre”, 9.

görmemiştir.¹³² Bu re'yinde “*Din nasihattir.*”¹³³ hadisini delil almıştır. Ebû Hanîfe bu hadise bağlı olarak şehirlinin köylü adına alım satımını caiz görmüş ve bunu yasaklayan hadislerin nesh edildiğini savunmuştur.¹³⁴ Dolayısıyla yasak bildiren bir hadise aykırı görünen re'yinde başka bir hadisi hüccet kabul etmiştir.

Ebû Hanîfe hakkında müspet ve menfî yönden değerlendirmelerin yoğunluğu bilinse de kendisiyle ilgili iddialar genellikle hadis alanında öne çıkmaktadır. Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere Ebû Hanîfe, uyguladığı hadis usûlü metoduyla bazı konularda haber-i vâhidler arasında tercihte bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Ebû Hanîfe'nin görüşlerini temellendirmede hadise başvurmuş olması, onun hadis bilgisinin yeterli olmadığı iddiasını çürütmektedir.

SONUÇ

Allah Resûlü dinî ve dünyevî otoriteyle Medine'de ortaya çıkan problemlere etkin çözümler üretmiştir. Resûlullah'tan sonra meydana gelen sınırlı birtakım meselelerde sahâbe, içtihadı başvurmakla birlikte rivayet merkezli çözümler genel olarak yeterli olmuştur. İlerleyen süreçte Hicaz bölgesinin nispeten kapalı bir toplum olması sebebiyle sorunlar sınırlı kalmıştır. Ancak Kûfe'de meydana gelen olaylar daha karmaşık ve çok yönlü olduğundan rivayetlerin sınırlı kaldığı düşüncesiyle içtihadı daha fazla başvurulmuştur. Dinin asıllarını delil olarak kullanan ehl-i hadis ve ehl-i re'y yaklaşımları buna karşın birbirlerine rekabeti aşan ve ithama varan söylemlerde bulunmuşlardır. Türedi anlayış olmayan ve belli gelenekten gelen ehl-i re'y, İmam-ı Azam ile daha sistematik bir hal alınca tenkitler onun üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu eleştiriler Ebû Hanîfe'nin hadis bulunan konularda onları göz ardı ederek re'ye başvurması üzerinden özellikle hadise yaklaşımına yönelik olmuştur.

Ebû Hanîfe'nin, deliller sıralamasında Kur'ân, Sünnet, sahâbe icmâsı, kıyas, istihsan ve örfün olması yöntem olarak keyfi bir re'y anlayışının olmadığına işaret eder. Ancak tâbiîn âlimleri gibi kendisinin de görüşte bulunabileceği söylemesi, rivayetleri referans alanlar tarafından yadırganarak daha fazla kritik edilmesine neden olmuştur. Hâlbuki o, ilim meclislerinde kendi görüşünü dayatmayıp müzakere imkânı sağlamış, öğrencilerin rahat bir şekilde düşüncelerini dile getirmelerine fırsat vermiş ve fikirlerin olgunlaşması için dinamik bir yapı kurmuştur. Ebû Hanîfe, ilim meclisinde içinde bulunduğu zaman ve mekâna binaen problemlere kıyas, istihsan, örf ve maslahat gibi yaklaşımlardan yararlanarak çözümler

¹³² Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimu's-sünen* (Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1352/1933), 3/109.

¹³³ Müslim, “İmân”, 95.

¹³⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Şerhu en-Nevevî alâ Sahîhi Müslim (el-Minhâc)* (Beyrût: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, 1392/1972), 10/164.

üretmiştir. Bu metotları kullanırken onları alternatif bir asıl görmemiş ve nasları ihmal etmemiştir. Aksine Kur'ân ve Sünnet'ten sonra ve o ikisinden hareketle meseleleri vuzuha kavuşturmayı hedeflemiştir. Bunu gerçekleştirirken Kur'ân'da umum ifadelerin bazılarını ma'rûf, meşhur ve âhâd haberle tahsis etmiş, hadisler arasında bazen tercihte bulunmuş bazen bir kısmını mensuh olarak değerlendirmiştir. Tespit edilen örneklerde görüldüğü üzere çok farklı meselelerde bazı hadisleri re'yine temel alması o konudaki diğer hadisleri delil almadığı şeklinde yorumlanmıştır. Bu yüzden Ebû Hanîfe'nin hadise önem vermediği hatta hadisi inkâr ettiği söylemi, onun hadis usûlü yaklaşımı ve ilgili örnekler incelendiğinde kabulü mümkün olmayan bir hakikat olarak durmaktadır. Böylece hadisi ihmal ettiği iddiası üzerinden onun hakkında olumsuz görüşte bulunanların kanaatlerini tekrar gözden geçirmelerinin gerektiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâuddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr an usûli fahrü'lislâm el-Pezdevî*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. thk. Şuayb el-Arnaût. *el-Müsned*. 50 Cilt. Beyrût, Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999.
- Aktepe, İshak Emin. "Ebû Hanife ve Ehl-i Hadisin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 115-130.
- Apaydın, H. Yunus, "Bir Muhafazakâr Reycilik Teorisini: Ebû Hanîfe". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (Ankara, 2002), 143-147.
- Apaydın, H. Yunus. "İctihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/432-433. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Aydın, Nevzat. "H. II. Asırdaki "Sünnetin Neliği" Sorunu Bağlamında İmam Evzâî'nin Hadis ve Sünnet Anlayışı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (2009), 253-286.
- Bardakoğlu, Ali. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/2. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Bedir, Murteza. *İslâm'ın Yolu: Sünnet*. İstanbul: İSAM yayınları, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. 9 Cilt. Kâhire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400/1980.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1414/1994.
- Çalış, Halit. "Rakabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/427-428. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Çelik, Taha. *Hadis Mezhep İhtilaf: Beyhakî'nin Tahâvî'ye İtirazları*. Konya: Palet Yayınları, 2019.
- Çiftçi, Muhammed Hüsnü. *Hanefî Mezhebinde Buhari Rivayetlerine Ters Düşen Hükümlerin Tahlili (Namaz Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Dârekutnî, Alf b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1386/1966.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh b. Muhammed. *Takvîmü'l-edille fi'l-usûl*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1401/2001.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh b. Muhammed. *Te'sîsü'n-nazar*. Kâhire: Dârü İbnü'z-Zeydün, ts.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. Eş'as. *es-Sünen*. Riyâd, Mektebetü'l-Maârif,

- 1419/1998.
- Ebü Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm el-Kûfî. *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâi*. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Ebü Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm el-Kûfî. *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*. Kâhire: Matbaatü'l-Vefâ, 1357/1938.
- Ebü Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm el-Kûfî. *el-Harâc*. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2000.
- Erul, Bünyamin. *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Fâkihî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İshâk. *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehri ve hadîsihi*. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Hıdr, 1419/1998.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebü Hâmid. *el-Menhûl min tâliki'ti'l usûl*. Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1419/1988.
- Gül, Mutlu. *Hanefî Usulünde Hadis Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Güler, Zekeriya. *Zahiri Muhaddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebü Bekr Ahmed b. Alî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 24 Cilt. Beyrût, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417.
- Hattâbî, Ebü Süleymân Hamd b. Muhammed el-Bustî. *Meâlimu's-sünen*. 4 Cilt. Halep: Matbaatü'l-İlmiyye, 1352/1933.
- İbn Abdilberr, Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî. *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî*. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Rayyân & Dârü İbn Hazm, 1424/2003.
- İbn Abdilberr, Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî. *el-İntikâ' fi fezâ'ili's-selâseti'l-e'immeti'l-fukahâ' Mâlik, Ebî Hanîfe ve's-Şâfiî*. Halep: Mektebü'l-Matbûât, 1417/1997.
- İbn Ebü Şeybe, Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî. *el-Musanneffi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- İbn Ebü Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Fethu'l-bârî*. 13 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn. *el-Hayrâtü'l hisân fî menâkibi'l-imami'l-a'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. Beyrût: y.y., 1403/1983.
- İbn Hibbân, Ebü Hâtim Muhammed el-Bustî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1996.
- İbn Kayyim, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi's-şeytân*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1395/1975.
- İbn Kayyim, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmu'l-muvakkîn an rabbi'l-âlemin*. 7 Cilt. Riyâd: Dârü İbni'l-Cevzî, 1423.
- İbn Kuteybe Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vilu muhtelifi'l-hadîs*. Beyrût: Dârü'l-Cil, 1393/1972.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrût: Dârü Sâdır, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid. *Fethu'l-kadîr*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbnü'l-Arabî, Ebü Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Juynboll, G.H.A. *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

- Köse, Saffet, "Hile-i Şer'îyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 10/19 (Nisan 2012), 149-162.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. el-Yemenî. *el-Muvatta'*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1406/1985.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed es-Semerkindî. *Te'vilâtü Ehli's-sünne*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mekki, Muvaffak b. Ahmed. *Menâkıbu Ebî Hanîfe*. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1981.
- Müslim b. Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *Şerhu en-Nevevî alâ Sahîhi Müslim (el-Minhâc)*. 18 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392/1972.
- Özdemir, İbrahim. *Fıkıh Usulünde Ta'lil Tartışmaları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Polat, Salahattin. "İsnadlı Rivayet Metoduyla Yazılmış İslam Klasiklerini Okuma Sorunu". *Uluslararası Klasiği Yeniden Düşünmek Sempozyumu*. 17-27. İstanbul: y.y., 2004.
- Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebûsât*. 30 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1431.
- Semerkindî, Ebû Bekr 'Alâeddin Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetü'l-fukahâ'*. 3 Cilt. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1984.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn el-Bağdâdî. *el-İntisâr ve't-tercîh li'l-mezhebi's-sahîh*. Beyrût: Dârü'l-Lu'lue, 1428/2007.
- Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî. *Hucetullâhi'l-bâliğa*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Cil, 1426/2005.
- Şahyar, Ataullah. *Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey İhtilafları*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Şâtübî, İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Gırnâtî. *el-Muvâfakât*. 5 Cilt. el-Huber: Dârü İbn Affân, 1417/1997.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. b.y.: Müessesetü'l-Halebî, 1431.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen. *el-Asl*. 12 Cilt. Beyrût: Dârü İbn Hazm, 1433/2012.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen. *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne*. 4 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983.
- Şimşek, Murat. *İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in İctihad ve Tasarrufları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm. *Tabakâtü'l-fukahâ'*. Beyrût: Dârü Râidi'l-Arabî, 1970.
- Taberânî, Müsnidü'd-dünyâ Süleymân. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. 20 Cilt. Musul: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1404/1983.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 2 Cilt. İstanbul: İSAM, 1418/1998.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu me'âni'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. *el-Câmiu's-sahîh*. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Tuzcu, Recep. *Hanefî Usulünde Hadis - Debusi Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

- Ulu, Arif. *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Uzunpostalcı, Mustafa. "Ebû Hanife ve Nassları Değerlendirmesi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 15/1-2 (Ankara, 2002), 19-50.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Ünal, İsmail Hakkı. "Ebû Hanîfe ve Hadis", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (Ankara, 2002), 75-81.
- Yahyâ b. Maîn, el-Mürri el-Bağdâdî. *Yahyâ b. Ma'în ve kitâbühü't-târîh*. 4 Cilt. Mekke: y.y., 1399/1979.
- Yiğit, Metin. "İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanife'nin Usûl Anlayışında Sünnet". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 10/19 (Nisan 2012), 69-114.
- Yûsuf el-Karadâvî. *es-Sünne masdaran li'l-ma'rife ve'l-hadâra*. Kâhire: Dârü's-Şurûk, 1423/2002.
- Zafer Ahmed b. Latîf et-Tehânevî. *İ'lâ'ü's-sünen*. 22 Cilt. Karâçî: İdâretü'l-Kurân ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, 1418.
- Zafer Ahmed b. Latîf et-Tehânevî. *Mukaddimetü İ'lâ'ü's-sünen: Ebû Hanîfe ve ashâbühü'l-muhaddisîn*. 3 Cilt. Karâçî: İdâretü'l-Kurân ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, ts.
- Zâhid Kevserî. *Fıkhu ehli'l-'Irak ve hadîsühüm*. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.
- Zâhid Kevserî. *en-Nüketü't-tarîfe fi't-tehaddüsi an rudûdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe*. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1420/2000.
- Zâhid Kevserî. *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkâhû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*. b.y.: y.y., 1410/1990.
- Zebîdî, Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. el-Hüseynî. *Ukûdu'l-cevâhiri'l-münîfe fî edilleti mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zeylâî, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Nasbü'r-râye li ehâdisi'l-hidâye*. 5 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân, 1418/1997.